

Alijon RAVSHANOV,

*International Islamic Academy of Uzbekistan
Teacher, Department of Islamic Economics and
Finance, Ziyarah Tourism
alijon.ravshanov@gmail.com*

ИСЛОМ МОЛИЯСИДА САЛАМ ТИЖОРАТ ШАРТНОМАСИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

ПРИМЕНЕНИЕ ТОРГОВОГО КОНТРАКТА САЛАМ В ИСЛАМСКОЙ ФИНАНСОВОЙ СФЕРЕ

THE APPLICATION OF SALAM CONTRACTS IN ISLAMIC FINANCE

Аннотация: Ушбу мақола ислом фикҳида қабул қилинган салам савдосининг шартлари, ўзига хос хусусиятлари ва бошқа тижоратлардан фарқли жиҳатларини ёритишга қаратилган. Шунингдек, салам битимини ислом молияси муассасалари томонидан молиявий инструмент сифатида қўлланилишига доир масалаларни ҳам қамраб олган.

Калит сўзлар: фикҳ, ислом молияси, салам, бай, рабб ус-салам, муслам илайҳ, раъс ул-мол, муслам фих, ислом молияси муассасалари, ислом молиявий инструменти

Аннотация: Данная статья посвящена изучению условий и особенностей торговой сделки салам, принятой в исламской юриспруденции, и ее аспектов отличающих от других сделок. Также, в статье рассматриваются вопросы применения исламскими финансовыми институтами контракта салам в качестве финансового инструмента.

Ключевые слова: исламская юриспруденция, исламские финансы, салам, бай, рабб ус-салам, муслам илайх, раъс ул-мал, муслам фих, исламские финансовые институты, исламский финансовый инструмент

Abstract: This article is devoted to the study of the conditions and features of Salam sale contracts,

adopted in Islamic jurisprudence, and its aspects distinguishing it from other Islamic contracts. Also, the article discusses the application of Salam contract by Islamic financial institutions as a financial instrument.

Key words: *Islamic jurisprudence, Islamic finance, Salam, bai, rabb us-salam, muslam ilayh, ra's ul-mal, muslam fih, Islamic financial institutions, Islamic financial instrument.*

Ислом молиясида мушорака, музораба, муробаха, ижара сингари молиявий инструментлар қаторида салам савдоси тамойилларига асосланган молиялаштириш воситаси ҳам кенг қўлланилади. [2:65] Ушбу мақола салам савдосининг шартлари, ўзига хос хусусиятлари ва бошқа тижоратлардан фарқли жиҳатларини ёритишга ҳамда унинг ислом молиясида қўлланилиш масалаларининг муҳокамасига қаратилган.

Салам шундай савдоки, унда сотувчи муайян бир маҳсулотни харидорга келишув вақтида тўланадиган нарх эвазига келажакдаги маълум бир санада етказиб бериш мажбуриятини зиммасига олади. Ушбу савдода нарх нақд тўланади, сотилган маҳсулот эса кейинроқ етказиб берилади. Харидор “рабб ус-салам”, сотувчи “муслам илайҳ”, нақд тўланган нарх “раъс ул-мол” ва сотиб олинган маҳсулот “муслам фих” дейилади.

Салам савдосига Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам айрим шартлар билан рухсат берганлар. [11:147] Бу савдонинг асосий максоди зироатларини ўстириш ва экин ҳосилга киргунча оилаларини боқиш учун пулга муҳтож бўлган кичик деҳқонларнинг эҳтиёжларини қондириш эди. Рибо ҳақидаги ҳукмлар нозил бўлгандан сўнг бу деҳқонлар фоизли қарз ололмай қолдилар. Шунинг учун уларга ўзларининг зироат маҳсулотларини олдиндан сотишга рухсат берилди.

Араб тижоратчилари айрим маҳсулотларни экспорт қилиш ва айрим маҳсулотларни четдан ўз юртларига импорт қилиш билан ҳам шуғулланардилар. Уларга бу тижорат ишларини юргизиш учун доимо сармоя керак бўларди. Рибо ман этилган сўнг улар судхўрлардан қарз олишолмасди. Шунинг учун ҳам уларга маҳсулотларни олдиндан сотишга рухсат

берилди. Нақд тўланган баҳони олгандан сўнг улар тижорат ишларини осонликча давом эттирардилар.

Салам савдоси сотувчи учун жуда қулай, чунки у нархни олдиндан олади, харидор учун ҳам қулай, чунки салам олди-бердиларида нарх одатдаги нақд савдодан арзонроқ бўлади.

Салам савдосига келажак санага боғланган олди-сотдиларни тақиқловчи қонунларга истисно равишда рухсат берилган. Шунинг учун ҳам салам савдосини тартибга солувчи шартлар анча қаттиқ. Қуйида улар билан танишамиз.

Саламнинг шартлари:

а) Биринчидан, салам дуруст бўлиши учун харидор олди-сотди битимини имзолаётганда сотувчига нархни тўлиқ тўлаши керак. Бу нарсаси шарт, чунки харидор нархни тўлиқ тўламаса, қарз нарсани қарзга савдо қилгандек бўлиб қолади. Бундай савдо эса Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам томонидан қайтарилган.

Бундан ташқари, саламга рухсат берилишининг асосий ҳикмати сотувчининг савдо вақтидаги пулга бўлган эҳтиёжларини қондиришдир. Агар нарх унга тўлиқ тўланмаса, олди-сотди ўз моҳиятини йўқотади.

Шунинг учун ҳам фақиҳлар нархнинг тўлиқ тўланиши саламнинг шартларидан деб иттифоқ қилишган. Фақат Имом Молик: “Сотувчи харидорларга икки ёки уч кун муҳлат бериши мумкин, аммо муҳлатнинг берилиши битим шартидан бўлмаслиги керак”, – деган; [3:325]

б) Салам савдосини фақат сифати ва сони аниқ ўлчанадиган маҳсулотларга нисбатан қўллаш мумкин. Сифати ва сонини аниқ ўлчаб бўлмайдиган нарсаларни салам шартномаси орқали сотиб бўлмайди. Масалан, қимматбаҳо тошларни салам орқали сотиб бўлмайди, чунки ҳар бир қимматбаҳо тош бошқа қимматбаҳо тошдан сифати, ҳажми ёки оғирлиги жиҳатидан фарқланади, уларнинг аниқ характеристикасини белгилаш, одатда, имконсиз;

в) Салам савдосини муайян бир мол, махсус бир дала ёки деҳқон хўжалигининг маҳсулотига қўллаб бўлмайди. Масалан, агар сотувчи махсус бир даланинг буғдойини ёки

махсус бир дарахтнинг мевасини салам орқали етказиб бераман деса, бундай салам савдоси дуруст бўлмайди. Чунки ўша махсус даланинг буғдойи ёки махсус дарахтнинг меваси етказиб берилишдан олдин нобуд бўлиши мумкин. Демак, шундай эҳтимол бор экан, етказиб бериш масаласи ноаниқлигича қолади. Ушбу қоида етказиб берилиши ноаниқ бўлган ҳар бир маҳсулотга нисбатан қўлланилади; [3:325]

г) Салам орқали сотилиши мўлжалланган маҳсулотнинг сифати тўлиқ ёритилиши шарт; низога сабаб бўлувчи биронта тушунарсиз ҳолат қолмаслиги керак. Маҳсулот бўйича батафсил маълумотлар очик-ойдин баён қилинган бўлиши зарур;

д) Маҳсулотнинг миқдори ҳам умумий ўлчам бирликларида келишилган бўлиши керак. Агар маҳсулот унинг тижоратчилари ишлатадиган вазнлар билан ўлчанса, маҳсулот вазни ўшалар билан аниқлансин, агар маҳсулот ўлчамлар орқали белгиланса, маҳсулотнинг аниқ ўлчамлари ишлаб чиқилсин. Вазни тортиладиган нарсаси ўлчамлар билан аниқланмайди ва аксинча;

е) Шартномада етказиб беришнинг аниқ вақти ва жойи келишилган бўлиши керак;

ж) Салам олди-сотдиси битим имзоланиши билан дарҳол етказиб берилиши шарт бўлган нарсаларга нисбатан қўлланилмайди. Масалан, агар кумуш эвазига олтин сотиб олинаятган бўлса, шариат талабига биноан, иккаласи ҳам бир пайтнинг ўзида етказиб берилиши керак. Бунда салам савдоси ишламайди. Шунингдек, агар буғдой арпага айирбошланаётган бўлса, савдо дуруст бўлиши учун иккала маҳсулот ҳам бир пайтнинг ўзида етказиб берилиши лозим. Бунда ҳам салам савдосига рухсат йўқ.

Барча фақиҳлар юқоридаги барча шартлар тўлиқ бажарилмагунча салам савдоси дуруст бўлмаслигига иттифоқ қилишган. Бу шартларнинг ҳаммаси Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадисларига асосланган. Шундай ҳадисларнинг энг машҳури:

“Ким хурмони (бошқа бир ривоятда “бир нарсани”) салаф савдо қилса, маълум ўлчов, маълум вазн билан маълум муддатга салаф қилсин”. [11:149]

Бироқ ислом фикҳи мактаблари салам савдосининг шартлари бўйича бошқача фикрларни ҳам билдиришган. Шулардан айримларини келтириб ўтамоқчи:

1. Ҳанафий мазҳаби вакиллари таъкидлашчи, салам савдосида сотиладиган маҳсулот шартнома кунидан то етказиб бериш кунигача бозорда топса бўладиган маҳсулот бўлиши керак. Шунинг учун ҳам агар маҳсулот шартнома имзоланиш пайтида бозорда мавжуд бўлмаса, бундай маҳсулотга нисбатан салам савдосини қўллаб бўлмайди. Етказиш кунидан бозорда мавжуд бўлиши кутилса ҳам, ундай маҳсулотнинг салам савдоси жоиз эмас. [4:189]

Лекин, қолган учта фикҳий мазҳаб вакиллари (Шофеъий, Моликий, Ханбалӣ)нинг фикрига кўра, шартнома имзоланиш пайтида маҳсулотнинг бозорда мавжуд бўлиши салам савдоси учун шарт эмас. Уларнинг наздида, салам савдоси жоиз бўлиши учун маҳсулот етказиш кунидан бозорда мавжуд бўлиши керак. [3:326] Бу фикр ҳозирги шароит учун мақбул тақлиф ҳисобланади.

2. Ҳанафий ва ханбалӣ мазҳабларига кўра, маҳсулотни етказиб бериш муддати шартнома санасидан бошлаб камида бир ой бўлиши шарт. Агар етказиб бериш муддати бир ойдан кам қилиб белгиланса, салам савдоси жоиз бўлмайди. Уларнинг айтишича, салам кичик деҳқонлар ва тижоратчиларнинг эҳтиёжлари учун рухсат берилган, шу боис маҳсулотни тайёрлаш учун уларда етарли вақт бўлиши керак. Улар бир ойнинг ичида маҳсулотни тайёрлашга улгурмасликлари мумкин. Салам савдосида нарх, одатда, нақд савдодан арзонроқ бўлади. Нархдаги ушбу тафовут маҳсулот етказиб бериш муддати маълум муддатга узайтирилгандагина етарли асосга эга бўлиши мумкин. Бир ойдан камроқ муддат ҳамиша ҳам нархга таъсир қилавермайди. Шунинг учун ҳам етказиб беришнинг энг кам муддати бир ой қилиб ўрнатилиши лозим. [3:323]

Имом Молик ҳам салам шартномасида етказиб беришнинг энг кам муддати кўрсатилиши керак дейди. Аммо, унинг фикрича, бу муддат ўн беш кундан кам бўлмаслиги лозим, чунки бозордаги нархлар ҳар икки ҳафтада ўзгариб туради. [4:190]

Бу назар Имом Шофеъий ва айрим ханафий фақиҳлар томонидан танқидга учраган. Улар Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам саламнинг жоизлиги учун муддатнинг энг кам муддатини белгилаб бермадилар деб таъкидлашади. Ҳадисдаги ягона шарт шуки, етказиб бериш муддати аниқ айтилган бўлиши керак. Шунинг учун энг кам муддат ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Томонлар хоҳлаган муддатни келишиб, белгилашлари мумкин.

Бу фикр ҳозирги шароит учун мақбул ҳисобланади, чунки Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам энг кам муддатни белгилаб бермадилар. Фақиҳлар бир кун ва бир ой орасидаги турли муддатларни тавсия қилишган. Улар ўзларининг тажрибасидан ва молиявий муҳтож тижоратчиларнинг манфаатидан келиб чиқиб шундай тўхтамга келишгани ойдек равшан. Бироқ маҳсулот тайёрлаш ва етказиб бериш муддати – замондан замонга, макондан маконга ўзгариб турадиган нарса. Бунинг акси ўларок, айрим пайтларда етказиб беришнинг эртароқ муддатини белгилаш тижоратчиларнинг манфаатида бўлиши ҳам мумкин. Нарх масаласига келсак, саламдаги нархнинг ўша кундаги бозор нархидан арзонроқ бўлиши вожиб бўлган шартлардан эмас. Сотувчи ўз манфаатларини ҳаммадан кўра ўзи яхши билгани боис, агар у ўз хоҳиши ва ихтиёри ила қабул қилаётган бўлса, эртароқ муддатни белгилашда ва қабул қилишда унга ҳеч ким қаршилиқ қилмаслиги лозим. Бугунги куннинг айрим уламолари ушбу назарни ҳозирги шароит учун энг қулай ечим дейишган. [4:191]

Салам – молиялаштириш воситаси

Салам савдоси замонавий ислом банклари ва молиявий муассасалари томонидан тадбиркорларни, айниқса, қишлоқ хўжалиги корхоналарини молиялаштиришда ишлатилиши мумкин. [2:66] Муқаддам эслатилганидек, салам савдосидаги нарх маҳсулотлари дарҳол етказиб бериладиган савдодаги нархга қараганда пастроқ белгиланиши мумкин. Мана шу нархлардаги тафовут банклар ва молиявий муассасаларга етарли фойда қолдириши мумкин. Сотувчининг маҳсулотни келишилган санада етказиб беришини таъминлаш мақсадида ундан кафолат хати, кўчмас мулк ёки гаров

кўринишида таъминот талаб қилишлари мумкин. Агар вақтида етказиб беролмаса, банк кафолат берувчидан айна маҳсулотни етказиб беришни талаб қилиши мумкин; агар кўчмас мулк бўлса, мулкни соттириб, тушган пулга керакли маҳсулотни бозордан харид қилиши ёки қилган харажатларини қоплаши мумкин.

Салам савдосидаги замонавий банклар ва молиявий муассасаларни ташвишга соладиган ягона муаммо муассасаларнинг мижозлардан пул эмас, балки қандайдир маҳсулотлар олишидир. Фақат пул маблағлари билан муомала қилишга ўрганиб қолган муассаса учун ҳар хил мижоздан турли хил маҳсулот олиб, уларни бозорда сотиш осон эмас, албатта. Улар у маҳсулотларни етказиб берилишидан олдин сотишлари ҳам мумкин эмас, чунки бунга шариат рухсат бермайди.

Қачонки ислом молияси ҳақида сўзлайдиган бўлсак, ундаги энг муҳим нуқтани унутмаслигимиз зарур. Молиявий муассасалар фақат пул билан ишлаши керак деган ғоя ислом фикҳи таълимотига тўғри келмайди. Агар бу муассасалар ҳалол даромад олишни исташса, маълум даражада маҳсулотлар билан ишлашлари шарт, чунки шариатда фақат пулнинг ўзини қарзга бериб даромад олиш тақиқланган. Ислom иқтисодиётини жорий қилиш молиявий муассасаларнинг энг асосий тамойиллари ва фаолият йўналишларини ўзгартиришни талаб этади. Улар маҳсулотлар билан ишлайдиган махсус бўлинма ташкил қилишлари лозим бўлади. Бундай бўлинма салам шартномаси орқали маҳсулотларни сотиб олиб, оддий бозорда сотиш фаолияти билан шуғулланади.

Салам шартномасидан яна икки хил тарзда фойда кўриш мумкин.

Биринчидан, маҳсулотни салам орқали сотиб олгандан сўнг молиявий муассаса бу маҳсулотни параллел салам шартномаси бўйича бир хил санада етказиб бериш орқали сотиши мумкин. Саламнинг муддати иккинчи (параллел) олди-сотдида қисқароқ, нархи эса биринчи олди-сотдидагидан кўпроқ бўлиши мумкин, икки нарх ўртасидаги фарқ эса муассасанинг фойдасини ташкил этади. Саламнинг муддати қисқароқ бўлса, нархи баландроқ бўлади,

фойда ҳам кўп бўлади. Молиявий муассасалар шу тариқа қисқа муддатли молиялаштириш портфелларини шакллантиришлари мумкин.

Иккинчидан, иккинчи (параллел) салам шартномаси маълум сабабга кўра фойдали бўлмаса, муассаса учинчи шахсдан маҳсулотни сотиб олиш ваъдасини олиши мумкин. Бу ваъда кутилаётган харидор томонидан бериладиган бир томонлама ваъда бўлиши керак. Бу берилган ваъда савдо шартномаси кучига эга бўлмагани учун нархни олдиндан олишнинг иложи йўқ. Шунинг учун ҳам муассаса маҳсулотни қабул қилиб олиши билан ваъда ҳужжатида олдиндан белгиланган шартлар асосида каттароқ нарх эвазига учинчи шахсга сотади.

Учинчи вариантни ҳам гоҳида таклиф қилишади: етказиб бериш куни маҳсулот сотувчининг ўзига каттароқ нархга қайта сотилади. Аммо бу таклиф шариат тамойилларига тўғри келмайди. Харидорнинг сотиб олинган маҳсулотни сотувчига маҳсулот етказиб берилишидан олдин қайтариб сотиши умуман жоиз эмас. Агар бу олди-сотди каттароқ нарх эвазига амалга оширилса, унинг ҳукми рибо билан бир хилдир. Маҳсулот етказиб берилгандан сўнг сотувчига қайтариб сотилган тақдирда ҳам бу олди-сотди аввалги олди-сотди вақтида келишилмаган бўлиши керак. Шу сабабли бу таклиф умуман мақбул эмас. [4:194]

Параллел саламнинг айрим қонун-қоидалари

Ислom молиявий муассасалари параллел салам инструментида фойдаланаётганларида қуйидаги қонун-қоидаларга риоя қилишлари лозим:

1. Параллел салам битимида банк иккита ҳар хил шартномага киради. Бирида банк харидор, иккинчисида сотувчи ролида иштирок этади. Шартномалар алоҳида, бир-биридан мустақил, яъни бир-бирига боғланмаган бўлиши керак. Ҳар бир шартнома ўз кучига эга бўлсин, бирининг ижроси иккинчи шартноманинг ижросига тааллуқли бўлмасин. [4:194]

Масалан, агар А томон Б томондан 31 декабрда етказиб бериш шarti билан салам шартномасини тузиб, 1000 коп буғдой сотиб олса, А томон параллел салам шартномасини С томон билан тузиб, 31 декабрда етказиб

бериш шarti билан 1000 қоп буғдой сотиши мумкин. Аммо С томон билан параллел салам шартномасини тузаётганда буғдойнинг етказиб берилишини Б томондан олиш шартига боғламаслиги керак. Б томон буғдойни 31 декабрда етказиб беролмаса ҳам, А томон 1000 қоп буғдойни С томонга етказиб беришга мажбур бўлиб қолаверади. У келишилган маҳсулотни Б томондан ундиришга ҳар қандай чора кўрмасин, буғдойларни С томонга етказиб бериш мажбуриятини ўзидан соқит қилолмайди.

2. Параллел салам битимини фақат учинчи шахс билан тузишга рухсат берилган. Биринчи салам битимида сотувчи бўлган шахс параллел битимда харидор бўлиб иштирок этиши жоиз эмас, чунки бундай муомала шариатда тақиқланган “сотди – қайта сотиб олди” шартномасига айланиб қолади. Иккинчи шартномада харидор бошқа юридик шахс бўлса-ю, аммо биринчи шартномадаги сотувчининг мулкида бўлса, бундай параллел салам битими ҳам жоиз бўлмайди, чунки бундай савдо битимининг асли “сотди – қайта сотиб олди” шартномаси билан бир хил ҳукмда бўляпти. [4:195]

Масалан, А томон 1000 қоп буғдойни Б акционерлик жамиятидан салам орқали сотиб олди. Б акционерлик жамиятининг С номли шуъба корхонаси бор. Бу шуъба корхона алоҳида юридик шахс бўлиб, унинг эгалик ҳуқуқи тўлиқ Б жамиятига тегишлидир. А томон параллел салам савдосини С шуъба корхонаси билан бирга тузолмайди. Бироқ С шуъба корхонасининг эгалик ҳуқуқи тўлиқ Б жамиятига тегишли бўлмаганида, А томон у билан параллел саламни имзолаши мумкин бўларди. Айтайлик, Б акционерлик жамияти ва С шуъба корхонаси айрим умумий таъсисчиларга эга бўлса, А томоннинг С шуъба корхонаси билан параллел салам битимга кириши жоиз бўлади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. AAOIFI (2015) “Full text of Shari’ah Standards for Islamic Financial Institutions as at December 2015”, King Fahd National Library, Manama, Kingdom of Bahrain, 2015.
2. Al-Fijawi, Mohammed Farid (2016) “Salam (forward sale) and Istisna’ (manufacture contract) in Modern Applications: A Maqosid al-Shari’ah Perspective”, International Journal of Business, Economics and Law, Vol. 9: Issue 5 (Apr), 2016.
3. Al-Maqdisi, Abdullah bin Ahmad (1981) “Al-Mughni: Ibn Qudamah”, Vol. 4, Riyadh, KSA, 1981.
4. Usmani, Muhammad Taqi (1998) “An Introduction to Islamic Finance”, Jamia Darul Uloom Karachi, Karachi, Pakistan, 1998.
5. Аминов Х., Примов С. Ҳанафий фикҳи тарихи, манбалари ва истилоҳлари. Ўқув қўлланма. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2017.
6. Байдаулет Е. Исломий молия асослари. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019.
7. Батирова Н., Абдурасулов Б. Ислom иқтисодиётида акциялар савдоси. Ислom тафаккури. – Тошкент, 2020, № 3. – Б. 114-116.
8. Зоҳид Р., Деҳқон А. Мухтасар – Шариат қонунларига қисқача шарҳ. – Т.: “Чўлпон”, 1994.
9. Равшанов А. Ислom молиясида ижара ва лизинг шартномалари. Ислom тафаккури. – Тошкент, 2020, № 2. – Б. 121-128.
10. Равшанов А. Ислom молиясида кафолат хизмати учун ҳақ олиш масаласи. Ислom тафаккури. – Тошкент, 2020, маҳсул сон. – Б. 102-104.
11. Шайх Муҳаммад Юсуф М. Кифоя – Убайдуллоҳ ибн Масъуд Бухорийнинг “Мухтасар ул-Викоя” китобига шарҳ. Т.: “Ҳилол-нашр”, 3-жуз, 2015.